

A felsőoktatási könyvtárak fejlesztési irányai

A felsőoktatási könyvtárak átfogó fejlesztéséhez milliárdokra lenne szükség, hiszen egyszerre kellene behozni több évtizedes lemaradást, egyúttal pedig egy nagy ugrással létrehozni minden intézményben egy jövőbe mutató, a modern kor igényeinek és technikai színvonalának megfelelő könyvtárat. Források szűkében a fejlesztés a szervezeti szerkezeti átalakításra, az elektronikus környezet adta lehetőségek kiaknázására és a finanszírozás szilárd alapokra helyezésére koncentrál. E témaköröket járja körül az alábbi írás, a nemzetközi trendeket is figyelembe véve.

Ma Magyarországon nincs korszerű, a 21. század technikai fejlettségi szintjének megfelelő, a társadalom elvárásainak eleget tevő és a modern tanulási-tanítási módszerekhez alkalmazkodni tudó egyetemi, főiskolai könyvtár. A rendszer szétaprózott, toldozott-foldozott építészeti, technikai és funkcionális szükségmegoldásokkal, amelyeket több ízben világbanki segítséggel próbált orvosolni az aktuális kormányzat, de átfogó könyvtárfejlesztésre soha nem került sor. Az elmúlt években is olyan új beruházások születtek, amelyek csak részben enyhítettek a szétaprózottságból adódó gondokat, mint például a Debreceni Egyetem vagy az ELTE könyvtárai. Kivétel lehet a Szegedi Tudományegyetem épülő könyvtára, amely valóban integráló tényező: egységes elvek szerint felépített rendszerben működik majd, nem csupán virtuális, hanem fizikai egységet is teremtve az egyes tudományterületek gyűjteményei és szolgáltatásai számára.

A felsőoktatási könyvtár mind gyűjteményével, mind használói körével speciális szerepet tölt be a hazai és a nemzetközi könyvtári rendszerben. Az e körbe tartozó könyvtárak, de különösen az egyetemi könyvtárak hivatottak arra, hogy nagy értékű külföldi szakirodalommal lássák el a hazai kutatásban, oktatásban részt vevőket, hiszen feladatuk, hogy a tudományos információ nemzetközi vérkeringésébe bekapcsolják az országot. Köztudott, hogy a tudományos információ ára, bár soha nem volt alacsony, folyamatosan emelkedik. Így ennek beszerzése évtizedek óta égető gondot jelent nemcsak egy-egy intézmény számára, hanem országos szinten is. Ez a tevékenység nem tehető ki ad hoc beszerzéseknek, pályázati szerencsének; itt hosszú távú megoldások és garanciák kellene az állomány gyarapítására, a friss tudomá-

nyos eredmények rendszeres, folyamatos beszerzésére.

Használóit tekintve is eltér a többi könyvtártípustól, hiszen nem kell a használókat toboroznia, nem feladata a használói létszám növelése, hanem a meglévő, adott hallgatói, oktatói, kutatói gárda ellátását hivatott biztosítani. Ez a réteg a legaktívabb könyvtárhasználó, rájuk hivatkozik mindenki, amikor több forrást szeretne megnyerni könyvtára számára. Fontos ezért, hogy a felsőoktatáson belül teremtsünk olyan feltételeket, amelyek lehetőséget biztosítanak a jobb és javuló könyvtári ellátásra, a hallgatói létszám növekedésével és a megváltozott használói szokásokkal párhuzamosan. Tehát a felsőoktatási intézmények könyvtárainak fejlesztése az egész könyvtári rendszer egészségesebb működéséhez is hozzájárulhat, hiszen ha a közkönyvtárakban, országos szakkönyvtárakban, illetve a nemzeti könyvtárban csökken a hallgatói igénybevétel, akkor jobban tudnak koncentrálni saját feladataik ellátására.

Funkcióváltás a felsőoktatási könyvtárakban

Fizikailag egységes könyvtár hiányában legalább virtuálisan egységes, integrált könyvtári rendszert kell működtetni a felsőoktatási intézményben, amely integráló szerepet tölt be. Nevezetesen:

- Integrálja a különböző használói rétegeket, hiszen együttesen, egyenlő eséllyel kell, hogy használja hallgató, oktató és kutató.
- Integrálja a gyűjteményeket egységes beszerzéssel, feldolgozási gyakorlattal és visszakeresési rendszerével.

- Integrálja a szolgáltatásokat, hiszen a cél az, hogy az intézmény bármely pontján belépő használó azonos szolgáltatásokat azonos feltételek mellett vehessen igénybe.
- Integrálja a felsőoktatási intézmény különböző közgyűjteményeit, a levéltárat, könyvtárat, és ahol van, a múzeumot is.
- Integrálja a hagyományos könyvtári feladatokat az új hálózati technológiával, minthogy a dokumentum- és információbázis egységes kezelése maga után vonja a tájékoztatás és olvasószolgálat hagyományos és modern formáinak egybeolvasztását is.

A modern könyvtár ún. hibrid könyvtár, számtalan forrás együttese, hiszen jól megfér egymás mellett a papír alapú gyűjtemény, az audiovizuális információhordozó és az elektronikus információ.

Az információ- és kommunikációtechnika (ICT) hatására a webalapú tanulás terjedése a könyvtárat a korábbiaknál jobban bekapcsolja az oktatás-tanulás folyamatába. Az információkultúra elsajátítása terén a könyvtár nemcsak háttérbázisa, hanem színtere is az oktatásnak. Az információ áradatában való eligazodás, az információ keresése, gyűjtése, értékelése, rendszerezése és hasznosítása a felsőoktatásból kikerülő hallgató számára olyan transzferálható készségek és képességek megszerzését jelenti, amelyek későbbi pályája során is segítséget nyújtanak az életen át tartó tanuláshoz.

A tájékoztató munka kiszélesítése a web folyamatos monitorozásával, a tanítási anyagok gyűjtésével már több könyvtárban gyakorlat. Az intranet-építés, szakportálok kialakítása, az egyetemi információ gyűjtése, rendszerezése, hozzáférhetővé tétele bővíti a hagyományos könyvtárosi feladatkört, mintegy integrálja a régi és új funkciókat. Az egyetemeknek a kutatás alapintézményeivé válásával a könyvtárnak biztosítania kell a kutatáshoz szükséges információs infrastruktúrát, és fel kell vállalnia több szempontú minőségi kiszolgáltatást [1]. Nyilvános könyvtári feladatvállalását a törvényi előírás szerint látja el, a legtöbb esetben a régió szellemi központja. Az Európai Unióhoz való csatlakozás kapcsán régiós szerepvállalása megnő, az intézményen kívül és belül jelentkező igényeket azonos szinten kell teljesítenie.

A fentiekben túl hangsúlyoznunk kell, hogy inspiráló szellemi műhely a könyvtár, a kommunikáció és a szocializáció kiváló színtere. Egyúttal a társadalmi felzárkózás intézménye is, eszközeivel és módsze-

reivel, de sok esetben légkörével is segíti a hátrányos leküzdését, és enyhítheti az esélyegyenlőtlenségeket.

Stratégiai kérdések

2002 őszén az OECD-tagországok részvételével kétnapos konferenciát tartottak Párizsban, „Egyetem és könyvtár” címmel. A szeminárium több stratégiai irányvonal felvázolásával, majd az egyes témakörök kidolgozásával az alábbi területeket érintette:

1. A könyvtárak helye és szerepe a társadalmi és technikai változások tükrében. Az e-tanulás, e-források, e-kutatás és e-kiadás hatása a könyvtárra. A konferencia leszögezte, hogy az elektronikus források beszerzése, a tartalomszolgáltatás könyvtári feladat, az informatika háttérrel, eszközöket biztosít hozzá. Hangsúlyos a konzorciális együttműködés, de markánsan megfogalmazódott, hogy nem szabad az információs láncolatba (kiadók–terjesztők–könyvtárak) idegen láncszemet, üzleti szereplőt beengedni.
2. A tudományos kommunikáció (scholarly communication) jövője a kiadói dominancia visszaszorítása, a szellemi tulajdon (intellectual property) és a szerzői jog (copyright) kérdése komoly aggodalommal tölti el a kutatókat, akik saját szellemi termékeiket drága pénzen vásárolhatják vissza a profitérdekelt kiadóktól. Többen felhívták a figyelmet a Nyílt Társadalom Intézet kezdeményezésére, az „Open Access Initiative” programra, amely 2001 óta alulról szervezett formában indította el küzdelmét a tudományos publikáció szabad hozzáféréseért.
3. Finanszírozási, költségvetési kérdések nem csupán az elektronikus források finanszírozása, konzorciumi vásárlások kapcsán merültek fel. A könyvtári finanszírozás több modellje is kirajzolódott a szeminárium végére, amelyet majd részletesebben is ismertetünk.
4. Könyvtárfejlesztés, bővítés, átalakítás – a régi és az új funkciók integrálása megfelelő terek kialakítását vonja maga után. A meglévő fizikai adottságok kihasználása, különösen az információ- és kommunikációtechnika befogadása fontos feladat, mindvégig szem előtt tartva, hogy a könyvtár kulturális és szabadidős tér, és a társas együttlét színtere is.
5. Együttműködés vagy rivalizálás kérdésében az együttműködés került ki győztesen. Aktív kapcsolat fenntartása a karokkal, tanszékekkel, a szaktájékoztatói rendszer kibővítése, projekt jellegű együttműködés a könyvtár és számítóköz-

pont, és ha van, az egyetemi kiadó között. Hangsúlyos a nemzetközi szintű együttműködés a könyvtárak között. Rivalizálás egyedül a pénzek megszerzéséért folyik, a decentralizált finanszírozási gyakorlatot követő intézményekben, amit a legtöbb intézményi képviselő negatív előjellel illetett.

6. Minőségbiztosítás, minőség-ellenőrzés, minőségi mutatók szükségessége a könyvtári és információszolgáltatások fenntartásához, új szolgáltatások bevezetéséhez. Ez a témakör látszott a legkiforrottabbnak, bár hallhattunk néhány jól bevált egyéni módszert, főleg a finn és az ausztrál kollégáktól.

A hazai könyvtárfejlesztés stratégiai irányai illeszkednek a nemzetközi fejlesztési trendekhez, így az alábbiakban a hazai felsőoktatás számára legégetőbb kérdéseket emeljük ki.

E-környezet

Az elektronikus információforrások, a rájuk épülő információszolgáltatás, tartalomszolgáltatás szervesen kell, hogy integrálódjék a szolgáltatások rendszerébe, az irodalomkutatástól a könyvtárközi kölcsönzésig. A feldolgozás terén az egyszerű feldolgozás-többszöri hasznosítás elvét országos szinten is napi gyakorlattá kell tenni, hiszen ehhez már adottak a lehetőségek, illetve a feltételek a MOKKA révén. Első lépésben azonban az integrált intézményekben célszerű megvalósítani a közös, egyszerű gyarapítás, feldolgozás rendszerét, és az e munkaterületekről felszabaduló munkatársakat megfelelő továbbképzés után az e-környezethez igazított feladatokkal kell megbízni.

Szükséges a felsőoktatásban kötelező vagy ajánlott jelleggel megjelenő művek digitalizálási programjának elindítása. Ezen túlmenően fel kell készülnünk az elektronikus tananyagok, illetve oktatócsoomagok — mint új minőség — fogadására, virtuális gyűjteményünkbe való építésére. Ebben a folyamatban a könyvtár kezdeményezheti is a fejlesztéseket.

A külföldi szakirodalom beszerzését, kiemelten a külföldi folyóiratok előfizetését hosszú távon csak akkor lehet megnyugtatóan rendezni, ha a tudománypolitika fontos elemének tartjuk a szakirodalmi ellátást, így a kutatástámogatás részeként fogjuk fel a tudományos irodalom beszerzését.

A teljes szövegű folyóiratok elektronikus változata lehetőséget nyújt a szélesebb körű beszerzésre,

egy szélesebb használói kör számára, viszonylag olcsóbban, mint a nyomtatott folyóiratok esetében. Az Elektronikus információszolgáltatás (EISZ) országos rendszere részben ezt a célt hivatott megvalósítani, s ezen a ponton szorosán együttműködik az OTKA hasonló rendszerével. A források hozzáférhetővé tétele mellett országos szinten fontos fejlesztési irány az egységes keresőfelületek kialakítása.

Könyvtárfejlesztés, bővítés, átalakítás

Az elaprózott szervezeti, szerkezeti felépítés a felsőoktatási intézmények 2000. évi integrációja után még markánsabban mutatkozik. Az Oktatási Minisztérium 2001-ben végzett könyvtári vagyonszámolója szerint 11 egyetemen 907(!) tanszéki könyvtár működik, s közülük 477 tanszéki könyvtár működéséről a központi könyvtárban nincsenek adatok. Az információ- és kommunikációtechnika fejlődése nagymértékben segíti az egységes intézményi rendszer kialakítását, a fizikai szétaprózottságból adódó hátrányok leküzdését. Ezzel együtt is fontos, hogy a tanszéki könyvtárak számát radikálisan csökkentjük, elősegítve ezzel a hallgatók jobb hozzáférését a gyűjteményhez, és ezzel párhuzamosan a működés racionalizálását is. Elérendő cél, hogy a felsőoktatási könyvtárnak mint központi szolgáltató szervezetnek egyértelműen meghatározott helye és szerepe legyen az intézményen belül, egyúttal a könyvtári rendszer egységesen működtetett, világos felépítésű és átlátható szerkezetű legyen, minél kevesebb hierarchiai lépcsőfokkal.

A szolgáltatásfejlesztéshez kiindulási alap a könyvtár építészeti adottságainak alapos ismerete, az adottságok maximális kiaknázása. A könyvtárfejlesztés szerves része a tanulói terek növelése, a könyvtár dolgozószoba, tanulószoba, kutatószoba, szociális tér funkcióinak megfelelő övezetek biztosítása, olyan rugalmas belső térkialakítással, ami lehetővé teszi a gyors és színvonalas átalakítást, a változó körülményekhez igazítást.

A gyűjtemények hozzáférhetővé tétele érdekében növelni kell a szabadpolcos tereket. Ha erre nincs lehetőség, akkor a raktárak egy részét kell megnyitni, hogy a használók is hozzáférhessenek az állomány jelentős részéhez. Az elektronikus információ térigénye ugyan minimális, de a helybenhasználati terek kétszeresére kell, hogy növekedjenek, helyet adva a technikai berendezéseknek is.

Finanszírozás

A szervezetek, szervezeti egységek közötti versenyhelyzet, az éves költségvetési harc nehezíti az együttműködést, bár a könyvtárnak mint központi szolgáltató szervezetnek törekednie kell arra, hogy minden karral, tanszékkal, intézettel jó kapcsolatot építsen ki, illetve tartson fenn.

A költségvetési modellek közül kiemelendő a decentralizált modell. – A hallgatói normatíva és az egyetem kutatásfinanszírozási normatívája alapján a karok kapják a központi támogatást, a könyvtár pedig éves tervének elfogadtatásával kér és kap pénzt az egyes karoktól, a tudományterületek adta különbségek figyelembevételével. Ez a forma hosszas előkészítő tárgyalásokat, alapos pénzügyi és tervezési előkészületeket igényel a könyvtár vezetésétől. Csak akkor járható út, ha a könyvtár központi szolgáltató szerepe és pozíciója erős, és ha nincsenek kari, intézeti, tanszéki könyvtárak, amelyek fejlesztését jobban preferálja a kar, mint egy központi szolgáltató könyvtár fenntartását. Az egyetem egyéb forrásainak (pl. saját bevétel) elosztása is hasonlóképpen történik. Hazai viszonyaink között ez a modell kevés kivételtől (Pécsi Tudományegyetem) eltekintve nem vált be.

A centralizált modell két változatára is találunk példát az OECD-országok között. – Az egyik megoldás, hogy a minisztérium közvetlenül finanszírozza a könyvtárat, illetve az intézményi könyvtári rendszert, mint például Franciaországban, ahol a könyvtárak fenntartása nem függ a tandíjaktól, illetve a hallgatói normatívától. A másik lehetséges változat az, amikor az intézmény a pénzek leosztása előtt elkülöníti a központi szolgáltatáshoz szükséges forrásokat a könyvtár és a számítóközpont működtetésére. Ez a teljes költségvetés meghatározott százaléka (Svédországban 5%), ami a finanszírozás emelkedésével automatikus könyvtári költségvetés-emelkedést is jelent, recesszió esetén viszont automatikus csökkenést. Az Egyesült Államokban a leginkább centralizált költségvetésűek a könyvtárak, az egyetemi könyvtár legtöbb tudományterülete közös gyűjteményben, közös használattal biztosított, kivéve a jogi és az orvosi gyűjteményeket, amelyeket a karok tartanak fenn.

A részben centralizált vagy kevert modellként emlegetett változat a leggyakoribb és a legkedveltebb forma. – A decentralizált modell működőképessége esetén is vannak olyan tételek, amelyeket csak centralizált módon lehet és érdemes beszerezni. A folyóiratok és az elektronikus források beszerzése például, de ebbe a kategóriába tartozik mindennemű információ- és kommunikációtechnikai beszerzés, fejlesztés is. Bár fontos kiemelni, hogy a centralizált beszerzés decentralizált hasznosítással, illetve felhasználással kell, hogy párosuljon.

Az üzleti tárgyalásokhoz szükséges egységes fellépés szintén a centralizálás mellett szól. Ugyanakkor a teljesen centralizált költségvetés elszakítja a könyvtárat attól a közegtől, amelyben, illetve amelyért működik, ezért célszerű részben visszaosztott pénzzel is gazdálkodni.

A gyakorlatban elég nagy eltérés mutatkozik a centralizált és decentralizált módon szétosztott pénzek aránya között. Például az Oslói Egyetemi Könyvtárban 60% a központi költségvetés, és 40% a karoktól visszaosztott pénz. A svájci egyetemen a költségvetés 90%-a központosított, s csak 10% az, amelynek felosztásáról az egyes karok, illetve professzorok dönthetnek. Érdekességképpen megjegyezzük, hogy számtalan helyen csak elméleti síkon sikerül bevonni a professzorokat a könyvtárak finanszírozási kérdéseibe, mivel kutatási témaként kezelik, de a gyakorlati megvalósíthatósággal alig foglalkoznak.

Irodalom

- [1] HUSZÁR Ernőné–SZÖGI László: A felsőoktatási könyvtárak helyzete és stratégiai fejlesztésének kérdései. Munkaanyag. EKK, 2003. 13 p.
- [2] TÉGLÁSI Ágnes: Egyetem és könyvtár. OECD szeminárium, 2002. augusztus 25–27. Utazási jelentés. OM, 2002. 4 p.
- [3] TÉGLÁSI Ágnes: Információ-kultúra és az oktatás. = Pedagógiai információ határok nélkül. Bp., OPKM, 2003. p. 46–51.

Beérkezett: 2003. VII. 15-én.